

ПОБОЖІЙ С.І.

ОХТИРСЬКІ МАЛЮНКИ В.О.СЕРОВА (до 100-річчя смерті Валентина Олександровича Серова)

У статті йдеться про юнацький період у творчості видатного російського художника В.О.Серова. Аналізуються малюнки художника, виконані ним в Охтирці протягом 1876-1878 років.

У минулому році виповнилося 100 років від дня смерті видатного російського художника Валентина Олександровича Серова (1865-1911) та 135 років від дня його приїзду на Слобожанщину у м.Охтирка. Через три роки відзначатимемо 150 років від дня народження митця. Тим не менше, сумна дата спонукала відомі музеї у 2011 р. звернутися до творчості Серова: Київський музей російського мистецтва влаштував виставку творів М.Врубеля, К.Коровіна та В.Серова, а Державна Третяковська галерея - виставку графічних творів Серова. Сподіватимемося, що наступний ювілей Серова буде вшановано виставкою творів митця з державних художніх музеїв України.

За словами його вчителя - педагога та художника П.Чистякова, - у Серова було надзвичайно розвинуте почуття малюнка, композиції та колориту. Коло мистецьких захоплень Серова було широким і охоплювало майже всі жанри малярства. Та в історію російського і світового мистецтва він увійшов, безперечно, як портретист. Художник *"поза напрямків"*, художник *"сам по собі"*, так називав В.Серова відомий композитор, музичний критик і талановитий мистецтвознавець Б.Асаф'єв на сторінках книги *"Русская живопись. Мысли и думы"* [1]. Згадуючи його батька - композитора і мислителя О.Серова, він відзначав таку спільну для батька і сина рису, як прийняття епохи, маючи при цьому *"свого, суто гострого ставлення"* до всього. Характеризуючи Серова як реформатора за природою, критик відзначав головне в його натурі - сильний та яскравий індивідуалізм, що робив митця впертим та замкненим. Ці риси характеру Серова відзначали й інші глибокі дослідники творчості художника (І.Грабар, А.Ефрос).

Особливе значення у творчості художника займали малюнки. Деякі з них справедливо вважаються вершинами цього виду мистецтва наприкінці ХІХ - на початку ХХ ст. Перші малюнки Серова на Охтирщині виникли не на пустому місці. З восьми років він опановував мистецтво малюнку у баварського художника, гравера й офортиста Карла Кеппінга (1848-1914), а з дев'яти розпочалося його навчання під керівництвом І.Репіна. Залишилися деякі малюнки тих часів у альбомах - постійних супутниках митця протягом усього життя. Для нас особливої ваги набувають ті, які були зроблені юним Серовим на слобожанській землі - в Охтирці.

Отже, констатуємо перебування Серова на Сумщині у річці дослідження зв'язків видатних художників ХІХ-ХХ ст. з нашим краєм. Деякі аспекти з них знайшли відображення у статтях охтирського краєзнавця Г.Свердлова й у дослідженнях автора цих рядків [2]. Вивчення життєвого і творчого шляху митця, дослідження музейних зібрань, архівних матеріалів та літератури дає нам підставу говорити про них. Більше того, заявлена тема переплітається і з більш ширшими темами: *"Серов і Україна"*, *"Твори Серова у музеях України"*.

Батько художника - видатний композитор і музикознавець Олександр Миколайович Серов (1820-1871) - залишив помітний слід у російській культурі. Автор

опер “Юдиф”, “Рогнеда” і “Ворожа сила” у своїх статтях відстоював ідеали народності та реалізму у мистецтві. Критик В.Стасов вважав, що О.Серов належав до видатних особистостей інтелектуального і художнього світу. Він гарно орієнтувався в українській культурі, адже в його творчому доробку зустрічаємо обробки українських народних пісень, оркестрові п’єси на українські народні теми: “Гопак”, “Гречаники”. Саме батько й мати прищепили Валентину любов до музики [3].

Через деякий час після смерті чоловіка, мати майбутнього митця - Валентина Семенівна Серова, уроджена Бергман (1846-1924) - познайомилася у підмосковному Абрамцеві зі студентом-медиком Василем Івановичем Немчиновим (1851-1882), який був репетитором дітей голови правління Московсько-Ярославсько-Архангельської залізничної дороги і мецената Савви Івановича Мамонтова (1841-1918). Вона, як і її чоловік, також залишила помітний слід в історії російської культури. Перша в Росії жінка-композитор і громадський діяч, автор п’яти опер (“Уріель Акоста”, “Ілля Муромець” та ін.) та низки різноманітних музичних творів, вона намагалася залучити селян до музичного просвітництва, створюючи в селах театри для народу. Її вольова натура потребувала бурхливої, подвижницької діяльності. Тому, мабуть, не випадково, що саме її риси обличчя були покладені І.Рєпіним в основу образу цариці Софії для картини “Цариця Софія через рік після заключення її до Новодівочого монастиря, під час страти стрільців і катування всієї її прислуги у 1698 році” (1879).

Почуття взаємної приязні переростають згодом у кохання, зрештою вони вступають до цивільного шлюбу. Після від’їзду В.Немчинова до Києва, деякий час В.Серова вагається, але згодом, після листів з описанням краси древнього міста, вирішує перебраться до України. Сталося це у 1876 р., а вже влітку В.Немчинов забирає дружину і пасинка до Охтирки Харківської губернії, де мав невеликий хутір. Він не зберігся до нашого часу, але судячи з малюнків юного Серова та указанням на них місця виконання (Охтирка), хутір знаходився неподалік від цього слобожанського міста і територія його тепер входить у межі сучасного міста. Тут же Серов почав готуватися до вступу в київську гімназію, яку почав відвідувати через рік - восени 1877 р.

Протягом трьох років (1876, 1877, 1878) Серов улітку мешкав на слобожанській землі, в Охтирці. Уже тоді малювання стало для нього невід’ємною частиною існування. Про настрої, що панували під час літнього охтирського відпочинку, свідчить уривок з листа В.Серової до письменниці О.І.Апрелевої (1846-1923), датованого 20 червня 1877 р. з Охтирки. В ньому Валентина Семенівна відзначила, що її охоплює музично-сімейний настрій, а син крім “/.../ лошадей да ружья, ничего знать не хочет, наука да книги пока издали пользуются его уважением” [4]. Якщо ці рядки - лише поодинокі спогади матері художника, то сам Серов, за свідченням досвідченого знавця творчості митця І.Грабаря, описував йому життя в Охтирці у Немчинових, згадуючи про неї з приязню, про що й свідчать, на думку вченого, “охтырские рисунки” [5].

У монографії І.Грабаря (1965) подається перелік малюнків Серова, виконаних протягом трьох років на охтирській землі: “Воли” (1876); малюнок з першого охтирського альбому), папір, графітний олівець, 16x21, Державна Третьяковська галерея; “Село поблизу Охтирки” (1878), папір, свинцевий олівець, 10,9x21,9, Державний Російський музей (Санкт-Петербург); “Зима в Охтирці” (1878), папір, олівець, був у зібранні Серових (Москва); “В Охтирці. Дерев’яний будинок” (1878), папір, свинцевий олівець, 12x21, Державний Російський музей (Санкт-Петербург); “В Охтирці” (1878), папір, графітний олівець, 12,5x16,5, Державна Третьяковська

галерея; *“Охтирка. Пейзаж з пірамідальними тополями”* (1878), брістоль, свинцевий олівець, 16,4x12, Державний Російський музей (Санкт-Петербург); *“В Охтирці”* (1878), папір, олівець, був у зібранні Серових (Москва); *“Будинок В.І.Немчинова на його хуторі в Охтирці, Харківської губернії”* (1878), папір, графітний олівець, 11,2x22,7, Державна Третьяковська галерея; *“В.І.Немчинов з малолітньою дочкою від В.С.Серової - Надією”* (1878), папір, олівець, приватне зібрання. Гарно репрезентовані охтирські малюнки та інші українські краєвиди у Державному Російському музеї в Санкт-Петербурзі.

Більшість з них, як бачимо, мають конкретну топографію, що відбивається у назвах. Така конкретизація місць, замальованих з натури, притаманна взагалі дитячій творчості, але у Серова відмічаємо бажання якнайретельніше зафіксувати свій об'єкт малювання.

Що представляла собою Охтирка, коли до неї приїхав Серов? Відносно молоде місто, засноване у 1641 р., мало вже свою історію. У середині XVII ст. було сформовано Охтирський слобідський козачий полк, військово-адміністративним центром якого й стала Охтирка. До сих пір окремі частини міста мешканці називають сотнями в пам'ять про козацький полк [6]. З 1780 р. Охтирка - повітове місто Харківської губернії. Наприкінці 80-х - на початку 90-х років XIX ст. в Охтирці налічувалося близько 25 тисяч мешканців. З енциклопедичного словника, виданого у Санкт-Петербурзі у 1891 р., дізнаємося про видатні історичні та культурні пам'ятки, якими славилася Охтирка наприкінці XIX ст. У місті було вісім церков. Найбільш значною був Покровський собор (1753-1762), в якому знаходилася чудотворна ікона Охтирської Божої матері, що приваблювала величезну кількість богомольців, а також Свято-Троїцький монастир поблизу міста. Серед кустарних промислів виділялися ткацтво і гончарство. Особливою популярністю серед населення користувалися охтирські плахти [7]. Разом з тим відмічалось, що землі між Охтиркою та станцією заливалися водою, від чого весною сполучення між ними ставало неможливим.

Один з охтирських храмів - церкву архангела Михаїла - бачимо на малюнку Серова *“Охтирка”*. Храм на честь архангела Михаїла мав оригінальне об'ємно-просторове рішення. Його було побудовано у 1884 р. поблизу старої - дерев'яної Михайлівської церкви, освяченої у 1775 р. Останню розібрали після побудови кам'яного храму. Місце, де знаходилася церква Архангела Михаїла у народі називали Гусинкою, а храм - *“церква, що на Гусинці”* [8].

Назва місцевості походила від річки Гусинки, що протікала поряд з церквою. У давні часи тут була слобода Гусинець, що з часом увійшла до міста. Силует цієї церкви бачимо на малюнку Серова *“Охтирка”* (1878), виконаному на папері графітним олівцем (10,9x21,9), який зберігається у Державному Російському музеї у Санкт-Петербурзі [9].

У кінці 1900-х років, спілкуючись з І.Грабарем, Серов познайомив історика мистецтва з ранніми малюнками, у тому числі й з охтирськими. Малюнок *“Охтирка”* надійшов разом з іншими графічними творами, які І.Репін передав у 1916 р. до Російського музею. У листі до П.Нерадовського від 7 червня 1916 р. І.Репін так пояснював причини цього вчинку. Якось у старих папках він знайшов цілий *“ворох малюнків В.Серової”* і серед них - велику кількість чорнових ескізів, які він спалював, але деяку частину з них І.Репін врятував і попросив подарувати йому. Серед 102 малюнків були й роботи Серова, виконані в Охтирці. Серед них й невеличкий малюнок (16,3x12,4) графітним олівцем під назвою *“Охтирка. Пейзаж з пірамідальними тополями”* (1878).

У центрі композиції малюнку “Охтирка” (1878) вміщено церкву з однією банею і дзвіницею. Нижню частину церковної будівлі закриває дах хати з огорожею. Праворуч від неї - віз з сіном, якого тягнуть бики. Біля нього - погонич. Видовжений формат малюнку дозволив Серову показати панораму місцевості - околиці Охтирки [10]. На це вказує характер будівель (селянські хати) та відсутність кам'яних будинків, які були у центрі міста. Якщо дар композиціонера вже помітний на цьому малюнку, то техніка його виконання свідчить про невпевненість штрихів олівця, якими окреслюються форми предметів. Він намагається також передати перспективу вулиці у лівій частині малюнку.

У малюнках “Село в Охтирці” й “Охтирка” художник зосереджує головну увагу на другому плані, в той час, як перший залишається відкритим. Не виключено, що обидва були виконані в одній місцевості. Роздивляючись охтирські малюнки Серова, згадуються слова самого митця, який відмічав у картинах малих голландців те, як вони уміли “передавати все, що бачили”. Так само і в малюнках, зроблених на Слобожанській землі, помічаємо бажання юного художника передати все, що він бачив.

На малюнку “Село в Охтирці” (1878; Державна Третяковська галерея) спостерігаємо не просто фіксацію мотиву, але й спробу композиційної побудови. Художнику вдалося передати широкий простір селянської вулиці, на якій різними за характером штрихами показана рідка рослинність. Вся увага Серова концентрується на передачі будинків з невибагливою огорожею. Не оминає автор малюнку й таких деталей, як колодязні “лелеки”, виразні силуети яких виглядають із-за дахів. Вони ніби розбивають горизонтальні ритми селянських будинків, череда яких простяглася з правого до лівого кута малюнку. Такий же підхід до натури притаманний і малюнку “Село Ясски” (1879) з Державної Третяковської галереї.

Назви деяких малюнків, виконаних на Слобожанщині набувають певного узагальнення: “Село поблизу Охтирки” (1878), “Зима в Охтирці” (1878). Останній малюнок цінний ще й тому, що він є свідченням перебування Серова в Охтирці взимку 1878 р. Всі зазначені малюнки виконані на папері графітним олівцем, невеликі за розміром [11]. Вони показують зростаючу пристрасть юного художника до малювання, його вміння вибрати правильну точку зору.

Після ознайомлення з київськими та охтирськими малюнками І.Грабар зробив висновок про те, що вони свідчили про подальше зростання Серова-рисувальника. У них мистецтвознавець підмітив не тільки риси спостережливості, але й уміння вибрати свій мотив, “/.../ выхватив его из природы со вкусом и тактом опытного мастера. Так именно взят зимний пейзаж, изображающий уголок Ахтырки с крестьянскими хатами. Более половины нижней части рисунка занято поляной с торчащей из-под снега сухой порослью, а на косогоре ютятся за плетнями хатки с колодезными журавлями у каждой” [12].

У ці ж роки Серов відвідує Рисувальну школу українського художника Миколи Івановича Мурашка (1844-1909) у Києві, який згадував, що юний художник активно малював гіпсові бюсти для того, щоб підготуватися до вступу в Академію мистецтв. Його зачаровують архітектурні пам'ятки Києва, про що свідчать замальовки Видубицького монастиря, Андріївської церкви, пам'ятника Богдану Хмельницькому, Межигірського монастиря. Проте, як стверджувала мати художника, “С живописью дело не продвинулось вперед...” [13]. Важко пояснити цей київський “застій” у творчості юного Серова. Не міг пояснити цього й історик мистецтва, колекціонер і графік Степан Петрович Яремич (1869-1939) - автор дослідження про малюнки Серова. За його словами, сам художник згадував про час свого перебування у Київській

школі “с неохотой и с нескрываеомой иронией” [14]. На думку матері, гармонійне і благодатне життя цього періоду визначалося теплим кліматом, красивими краєвидами міста Києва та доброзичливим українським народом

Подальше життя Серових з В.Немчиновим стає неможливим через його арешт за участь у студентських заворушеннях й заслання до Харкова під нагляд поліції; після повернення із заслання він помер від тифу у Києві. Переїзд Серових до Москви зумовлюється й приїздом туди І.Репіна. Але на все життя запам’яталася В.Серову лагідність В.Немчинова, який доклав чимало зусиль щодо інтелектуального розвитку талановитої дитини. Зображення В.Немчинова зустрічаємо і в охтирських малюнках: “В.І.Немчинов” (1878), “В.І.Немчинов з малолітньою дочкою” (1878). У своїй книзі про чоловіка і сина Валентина Серова називає В.Немчинова людиною твердих переконань, який у свою чергу запевняв, що в її сина рідкісна “целомудренняя натура” [15].

Крім слобожанської Охтирки, Серов бував і у підмосковній Охтирці, поблизу Хотькова, яку відвідав у 1879 р. і зробив там малюнок. Між цими “охтирськими” малюнками відстань у часі в один рік, але як виросла майстерність Серова! В охтирських малюнках 1879 р. вже відчувається свобода і впевненість їхнього виконавця.

Улітку 1880 р. Серов та І.Репін подорожували по Україні. І.Репін у цей час починає збирати матеріал для своєї картини “Запорожці” (1880-1891). Про свою поїздку І.Репін нікому не говорить. Лише перед самим від’їздом маститий художник пропонує юному Серову супроводжувати його. Як і його вчитель, у подорожі юний художник робить численні замальовки, етюди з життя українців. Скласти повне уявлення про творчі здобутки Серова під час цієї подорожі заважає те, що місцезнаходження багатьох малюнків цієї пори невідоме. Після смерті художника вони вирізувалися з альбомів і продавалися музеям та приватним колекціонерам. Лише деякі з них експонувалися на виставках за радянських часів [16].

Серов максимально використовує подаровану можливість вчитися у старшого товариша. Щоденне спілкування з І.Репіним протягом кількох місяців надало можливості юному художнику спостерігати весь процес художньої творчості - від початку роботи над етюдом або малюнком до його закінчення. За твердженням І.Грбаря, це не могло не вплинути на мистецький розвиток Серова, а його роботи, виконані під час поїздки до Запоріжжя, свідчили про якісно новий, значний крок вперед [17]. Підпадаючи інколи під вплив І.Репіна, Серов привносить до зображуваного мотиву своєрідність, і тоді його малюнки відрізняються від робіт вчителя. Його цікавить все: запорозька зброя, історичні місця (“Могила Сірка”), національні типи (“Українець”), українське село (“Українське село. Тин”). Під впливом І.Репіна він вигадує композиції з життя запорожців (“Запорожці на Дніпрі”, “Запорожці на шляху до Січі”, “Запорожці”).

У селі Грушівка обидва замалювали інтер’єр селянської хати, причому кожен з них вирішив це творче завдання по-своєму. У книзі “Далекое близкое” І.Репін писав про те, як вони “зачитувалися епосом України”, а невдовзі Серов вже “смакував суть української мови” і придумав сюжети, в основі яких знаходилися теми з життя українських “лицарів”. Вони були такими переконливими, ніби В.Серов “был у них в сараях-лагерях и видел их жизнь во всех мелочах обихода” [18].

Велике враження на Серова справило українське народне мистецтво, про що свідчать кілька начерків, зроблених з народних картин (“Козак Мамай”). Поїздка по Україні, безперечно, стала важливим чинником у формуванні мистецького таланту художника. Цьому значною мірою сприяло спілкування з таким майстром малюнку і

живопису, як І.Репін. Згодом Серов зізнався І.Грабарю, що всі знання й уміння він отримав “/.../ *внимательно всматриваясь, как пишет и рисует Репин*”. І насправді, малюючи разом зі своїм вчителем, він не тільки навчався композиційним особливостям малюнка, перспективі, але й долучався таким чином до великої російської школи малюнка.

Такий вишкіл під керівництвом І.Репіна незабаром дав позитивні результати. Вже наступного року після перебування в Охтирці Серов написав оголену натуру з такою майстерністю, яка, за словами І.Репіна, давала можливість витримати іспит в академію.

Малюнки, виконані юнаком, виявилися цікавими і для організаторів виставки творів митця після його смерті у Москві: О.Бенуа, М.Врангель, І.Грабар, С.Дягилев, С.Маковський, М.Рябушинський. Примітним є й те, що до складу комітету цієї виставки входила також і графиня В.В.Мусіна-Пушкіна. Посмертна виставка Серова була відкрита у Санкт-Петербурзі у січні 1914 р., а вже у лютому цього ж року її змогли переглянути московські глядачі [19].

Охтирські малюнки час від часу експонувалися на престижних виставках. Зокрема, на виставці творів Серова у Державному Російському музеї у Санкт-Петербурзі (1935) були показані такі малюнки: “*Будинок у провінції*” (1878), “*Наш будинок в Охтирці*” (1878), “*В Охтирці*” (1878), “*Охтирка*” (1878). Малюнок “*Охтирка*” (1878) демонструвався в експозиції виставки Серова у цьому ж музеї у 2005 р.

Які можемо зробити висновки? По-перше, малюнки Серова 1878-1879 рр. засвідчили про те, що малювання стало для нього осмисленим процесом. Юний художник поступово засвоїв прийоми малюнка; разом з тим урізноманітнюється техніка виконання (олівець, італійський олівець, вугілля, перо). По-друге, малюнки, виконані у цей час становлять значний інтерес, адже завдяки ним прослідковується генеза цього виду мистецтва у творчості митця. По-третє, сюжети деяких рисунків, наприклад, “*Охтирка*” (1878) представляють інтерес з боку іконографії, дозволяючи скласти уявлення щодо культурної топографії Охтирки 70-х років ХІХ ст. і виступають як історико-культурний документ.

1. Асаф'єв Борис Володимирович (1884-1949) - композитор, музичний критик, мистецтвознавець. Автор класичних праць з питань історії та теорії музики. Літературний псевдонім - Ігор Глебов.

2. *Свердлов Г.* Художник Серов у Охтирці // Прапор Перемоги (Охтирка). - 1990. - 28 грудня. - №207(12476). - С.2; *Побожий С.І.* Валентин Серов і Сумщина // Червоний промінь (Суми). - 1996. - 6 вересня. - №36(4217). - С.5; 1996. - 27 вересня. - №39(4220). - С.4; *він же.* Валентин Серов і Сумщина. Про місце психологічного портрета у творчості художника // Сумська старовина. - 1999. - №V-VI. - С.107-121; *він же.* Серов Валентин Олександрович // Сумщина в іменах: енциклопедичний довідник. - Суми, 2003. - С.401; *він же.* Валентин Серов і Сумщина. - Суми, 2005. - 74 с., іл.; *він же.* Серов і Сумщина. Невідомі сторінки відомої біографії // В двох словах (Суми). - 2006. - №23(35). - С.7.

3. *Побожий С.* Музыка в жизни и творчестве В.А.Серова // Музичний ландшафт України (регіони, школи, індивідуальності): зб. наук. праць. - Суми, 2000. - С.165-171.

4. *Серова В.С.* Как рос мой сын. - Л., 1968. - С.125. У В.Серової і В.Немчинова була дочка - Надія (у шлюбі - Жилінська). Її портрет написала Н.Симонович-Єфимова, який високо оцінив В.Серов. У своїх спогадах вона занотувала: “Я тогочас написала портрет этой самой Нади Маленькой - сестры Серова /.../ Серов как-то раз за послеобеденным чаем в Домотканове попросил показать ему мой опыт. Он удивленно сказал: “А хорошо!...” // Симонович-Ефимова Н.Я. Воспоминания о Валентине Александровиче Серове. - Л., 1964. - С.58.

5. *Грабарь И.* Валентин Александрович Серов. Жизнь и творчество. 1865-1911. - М., 1965. - С.33.

6. Сумщина від давнини до сьогодення: науковий довідник / упорядн. *Л.А.Покидченко*; редкол.: Л.П.Сапухіна (відп. ред.) та ін. - Суми, 2000. - С.96.

7. Энциклопедический словарь / под ред. *И.Е.Андреевского*. - Т.2. А. - СПб., 1891. - С.540-541.

8. Историко-статистическое описание Харьковской епархии. - Отделение III. Уезды Ахтырский и Богодуховский, Сумский и Лебединский. - М., 1857. - С.29.
9. Валентин Александрович Серов. 1865-1911. Живопись. Графика. Из собрания Государственного русского музея. - СПб., 2005. - С.221. У Державному Російському музеї у Санкт-Петербурзі зберігається колекція живопису, малюнка, і гравюри В.Серова.
10. Ідентифікувати зображену В.Серовим на малюнку "Охтирка" церкву допоміг охтирський краєзнавець Олексій Сергієнко. У листі до автора від 19.03.2007 р. він писав: "Церква, зображена на малюнку є не що інше, як храм архістратига Михаїла в колишній слободі Гусинка, нині приєднаної до м.Охтирки".
11. Ці малюнки зберігаються у зібраннях Державної Третяковської галереї, Державного Російського музею (СПб), родини Серових. На виставці творів В.Серова у 1935 р. в Третяковській галереї експонувалися такі роботи "охтирського" періоду В.Серова: "Наш будинок у Охтирці" (папір, олівець, 11,2x22,6); "В Охтирці" (папір, олівець, 12,5x17, із зібрання Серових); "Охтирка" (папір, свинцевий олівець, 16,4x12,5, Державний Російський музей (Ленінград) - Виставка произведений В.А.Серова 1865-1911 [Текст] / вст. ст. И.Э.Грбаря. - М., 1935. - С.32. Слід не плутати малюнки юного В.Серова, виконані ним у 1879 р. у підмосковній Охтирці поблизу Хотькова.
12. *Грбарь И.* Валентин Александрович Серов. Жизнь и творчество. 1865-1911. - М., 1965. - С.248.
13. *Серова В.С.* Как рос мой сын. - Л, 1968. - С.95.
14. *Яремич С.П.* Серов: Рисунки. - Л., 1936. - С.11.
15. *Серова В.С.* Серовы, Александр Николаевич и Валентин Александрович. - СПб., 1914. - С.200.
16. Валентин Александрович Серов (40 лет со дня смерти). Виставка / сост. *Н.В.Власов.* - М., 1953. - С.12-16; Валентин Александрович Серов (1865-1911). Виставка произведений к 100-летию со дня рождения. - М., 1965. - С.25.
17. *Грбарь И.* Серов и Репин (поездка в Запорожье) // Ежегодник Института истории искусств. Живопись. Архитектура. 1952. - М., 1952. - С.11.
18. *Репин И.Е.* Далекое близкое. - М., 1961. - С.350.
19. Каталог посмертной выставки произведений В.А.Серова. 1865-1911. - М., 1914. - С.3-4.

Побожий С. И. Ахтырские рисунки В. А. Серова (к 100-летию смерти Валентина Александровича Серова)

В статье рассказывается о юношеском периоде творчества выдающегося русского художника В.А.Серова. Анализируются рисунки художника, исполненные им в Ахтырке на протяжении 1876-1878 годов.

Pobozhiy S.I. Drawings by Valentin Serov made in Akhtyrka (to the 100th anniversary of the death of Valentine Serov)

The article tells about the period of youth the outstanding Russian painter Valentin Serov's youth. The drawings of the artist, made by him in Ohtyrka over 1876-1878 period are examined.